

УДК 654.16:316.658.4]:94(477)"1917/1920"

Радіотелеграфний зв'язок як один із напрямів інформаційної та пропагандистської діяльності Української Народної Республіки (УНР) 1920 р.

Майя НАГОРНЯК

канд. філол. н., доц.,
доц. кафедри телебачення
і радіомовлення журналістики
Навчально-науковий інститут
журналістики
Київський національний
університет
імені Тараса Шевченка
вул. Ю. Ілленка, 36/1, 04119,
Київ, Україна
maya_nag@ukr.net
ORCID 0000-0002-2197-1338
© Нагорняк М., 2023

У становленні Української Держави період 1917–1921 років є надзвичайно цінним, унікальним, хоч і доволі неоднозначним, сповненим суперечностей. Цієї пори відбулося проголошення й утвердження Української Народної Республіки (УНР) як суверенного, самодостатнього та цілісного утворення з особливою політико-територіальною організацією. Події такої високої суспільної значущості потребували оперативного донесення інформації до української та світової громади, чіткого й повсякчасного артикулювання ідеї української незалежності з огляду на еволюцію становлення України на мапах Європи другого десятиліття ХХ століття. Українська Держава конче потребувала регулярної й досконалої системи комунікації владних чинників з внутрішньою та зовнішніми спільнотами. Саме із цією метою впродовж означеного періоду пильну увагу приділяли встановленню ефективної системи зв'язку як усередині країни, так і поза її межами. Першорядну роль у цих процесах відведено інформаційній та пропагандистській діяльності, яку мали здійснювати урядові інституції УНР. З огляду на зазначене мета розвідки полягає в з'ясуванні питання щодо місця й ролі такого вагомому засобу інформаційної та пропагандистської діяльності УНР, як радіотелеграфний зв'язок. Намагання установити через радіотелеграф передачу вагомих суспільно значущих відомостей розглядаємо як перший крок до зародження українського національного радіомовлення. Задля досягнення мети використано такі методи: метод вивчення емпіричного матеріалу (архівних документів), описовий метод, метод узагальнення. Унаслідок опрацьованих матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України встановлено, що основну частину інформаційної та пропагандистської роботи було покладено на два структурних підрозділи — Міністерство Преси та Пропаганди й на Міністерство Пошт і Телеграфів [тут і надалі всі слова вжито з великої літери відповідно до тогочасних документів. — Авт.]

Ключові слова: Українська Народна Республіка (УНР), радіотелеграфний зв'язок, інформаційна діяльність, пропагандистська діяльність, Міністерство Пошт і Телеграфів.

RADIO AND TELEGRAPH COMMUNICATION AS ONE OF THE AREAS OF INFORMATION AND PROPAGANDA ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC (UNR) IN 1920

Maiia Nahorniak

PhD in Philology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Television and Radio
Broadcasting,
Educational and Scientific Institute of Journalism
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Yu. Illienko St., 36/1, 04119, Kyiv, Ukraine
maya_nag@ukr.net
ORCID 0000-0002-2197-1338

In the formation of the Ukrainian State, the period of 1917–1921 is extremely valuable, unique, albeit rather ambiguous and full of contradictions. This period saw the Ukrainian People's Republic (UPR) proclamation and establishment as a sovereign, self-sufficient, and integral entity with a peculiar political and territorial organisation. Events of such high social significance required prompt delivery of information to the Ukrainian and world community, clear and constant articulation of the idea of Ukrainian, given the evolution of Ukraine's formation on the maps of Europe in the second decade of the twentieth century. The Ukrainian state was in dire need of a regular and sophisticated communication system between the authorities and the internal and external communities. To this end, close attention was paid to establishing an effective communication system inside and outside the country. The primary role in these processes was assigned to information and propaganda activities, which were to be carried out by the governmental institutions of the UPR. Because of the above, the purpose of the study is to clarify the place and role of such crucial means of information and propaganda activities of the UPR as radio and telegraph communication. The attempts to establish the transmission of important socially significant information through the radiotelegraph are considered the first step towards the emergence of Ukrainian national radio broadcasting. To achieve this goal, the following methods were used: the method of studying empirical material (archival documents), the descriptive method, and the generalisation method. The materials of the Central State Archive of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine revealed that the bulk of information and propaganda work was entrusted to two structural units – the Ministry of Press and Propaganda and the Ministry of Posts and Telegraphs [hereinafter all words are capitalised following the documents of the time – author's note].

Keywords: Ukrainian People's Republic (UPR), radiotelegraph communication, information and propaganda activities, Ministry of Posts and Telegraphs.

Актуальність теми

Ця історична доба позначилася значною кількістю рельєфних драматично-трагедійних подій, які змінили впродовж ХХ століття суспільно-політичну архітектуру України та держав світу. Йдеться про Першу світову війну, Жовтневий переворот 1917 року в росії, національно-визвольні рухи на українських теренах, проголошення і утвердження Української Народної Республіки (УНР) 1917–1921 років. За словами Р. Пирога (2018), українська революція 1917–1921 років — знакове явище в новітній історії українського народу, пов'язане з потужним піднесенням національно-визвольної боротьби українців, відродженням самостійної державності та формуванням політичної нації.

Надзвичайно складним виявився 1920 рік, який увійшов в історію як час звільнення українських територій від більшовицької влади та намагання утвердити всередині країни й поза її межами суверенність УНР. Окрім цього, тяжкість того часу зумовлювалася тим, що, як зауважують історики, Україна залишалася своєрідним плацдармом для випробування та вдосконалення комуністичної системи, а українська державність мала суто формальний характер. Процвітало так зване воєнно-комуністичне господарювання, нормою життя стали засилля адміністративних методів, суворя централізація, диктат комуністичної ідеології, застосування продрозкладки. Усі ці чинники призвели до повного розвалу економіки (Баран та ін., 2007, с. 420–421).

Звернімося до думки Р. Пирога (2018), який поділив добу 1917–1921 років на три періоди. Предметом нашої уваги є останній третій період (грудень 1918 р. — листопад 1921 р.), який став найтривалішим і водночас найдраматичнішим, оскільки позначений втратою національної державності. Учений пояснює таке твердження: під тиском червоних військ на початку лютого 1919 р. уряд УНР залишив Київ і вже ніколи не зміг повернутися до столиці. Переможні бої армії УНР змінювалися важкими поразками, втратами території, регенерацією селянської стихії, яка вироджувалася в руйнівну отаманщину, а на державному рівні призвела до калейдоскопічної зміни урядів і фактичного зосередження одноосібної влади в руках Головного отамана. Особисті політичні амбіції, різне бачення державності лідером УНР Симоном Петлюрою та лідером ЗУНР Євгеном Петрушевичем обернулися роз'єднанням військових зусиль армій УНР і УГА, укладанням непродуманих альянсів із супротивниками України (Денікіним, Червоною армією, Пілсудським).

Результат, як кажуть, не змусив себе довго чекати, і наприкінці 1920 р. український народ остаточно втратив відроджену революцією державність. Упродовж наступного року були спроби продовження боротьби з більшовицьким режимом, що дає підстави пролонгувати цей період революції до кінця 1921 р.

На тлі такої суспільно-політичної розбурханості та соціально-економічної руїни фактично відразу після звільнення України від влади більшовиків гостро постало питання щодо налагодження радіотелеграфного зв'язку задля встановлення комунікацій, які дозволили б оперативно доносити вагому й актуальну інформацію до вітчизняних і закордонних спільнот. З огляду на це урядовці працювали над відбудовою державної радіотелеграфної сітки, яка стала одним з дієвих засобів інформаційної політики УНР. Ідеологи молодого країни повною мірою усвідомлювали необхідність здійснення кроків у зазначеному напрямі, оскільки без регулярного, цілеспрямованого інформування про стратегію і тактику діяльності, інтерпретування суджень, поглядів, спричинених ними, поширення і популяризації світоглядних ідей зусилля вибудувати сильну державу були приречені на неминучу поразку.

Постановка проблеми. Розглянуто в статті проблему можна визначити як відсутність знань про урядову діяльність Української Народної Республіки (УНР) 1920 року в царині інформації та пропаганди. Це зумовило перші кроки становлення українського національного радіомовлення, що мали вияв у налагодженні радіотелеграфного зв'язку як усередині держави, так і за кордоном.

Стан вивчення проблеми

Розглядаючи зазначені види діяльності, звертаємо увагу на той факт, що дослідники історії України часто-густо вивчали функціонування урядових структур УНР крізь призму організаційних, правових, політичних засад. Як правило, доволі вузькі й специфічні питання, пов'язані із засобами або шляхами піднесення ефективності діяльності тих чи тих структурних підрозділів, які заопікувалися різними векторами державної інформаційної політики, лишалися недослідженими. Учені-журналістикознавці взагалі не зверталися до вивчення згаданого через ідеологічні причини.

Питання, що прямо або опосередковано відображають діяльність Української Народної Республіки, висвітлені в наукових працях вітчизняних істориків, зокрема В. Барана, Т. Бевз, І. Гирича (1996), В. Гриневича, Г. Кармазіної, В. Ковалю, С. Кульчицького, Ю. Левенця

(2007), М. Михальченка, О. Любовець (2006), Л. Нагорної, Г. Папакіна, Р. Пирого (2018), В. Смоля, В. Солдатенка (2011), Ю. Шаповала (2007) та інших.

Необхідно зважати й на ту вагому обставину, що впродовж усього радянського періоду події, які відбувалися у 20-х роках ХХ століття, українські вчені досліджували виключно з позицій Жовтневого перевороту, діяльності більшовицької партії на чолі з В. І. Леніним, себто в тісному взаємозв'язку з тогочасним політичним контекстом, вигідним радянській владі. У цьому зв'язку Р. Пиріг зазначає:

Науковцям незалежної України дісталася у спадок радянська історична мега доктрина «Великий Жовтень і громадянська війна». Процес подолання українськими ученими її канонів був досить складним і болісним, оскільки вимагав відмови від досі непорушних стереотипів, уявлень і образів... У середині 1990-х років парадигма пролетарської соціалістичної революції була остаточно дезавуйована, а на зміну їй прийшла парадигма Української національної революції як самодостатнього історичного феномену. (Пиріг, 2018)

Невирішені питання

З огляду на означене вище вивчення потребують питання, зумовлені суб'єктністю здійснення інформаційної та пропагандистської діяльності Української Народної Республіки (УНР) 1920 р., а саме особливостей функціонування такого вагомому урядового підрозділу, як Міністерство Пошт і Телеграфів, організації і налагодження ним радіотелеграфного зв'язку, будівництва передавальних станцій, установаження поштово-телеграфного сполучення між урядом УНР та урядами держав світу.

Завдання статті

1. З'ясувати питання щодо налагодження радіотелеграфного зв'язку для потреб Української Народної Республіки.
2. Вивчити зміст урядових документів — доповідей, службових записок, звітів, розпоряджень тощо міністрів, директорів департаментів Міністерства Пошт і Телеграфів, а також Міністерства Закордонних Справ, які оприлюднювали з метою ефективної роботи радіотелеграфного зв'язку.

Виклад основного матеріалу

Останній третій період становлення Української Народної Республіки вчені-історики ще називають добою Директорії, що припав на грудень 1918 — листопад 1921 років. Директорія відновила республіканський лад і демократичне правління в Україні. Акт Злуки Української Народної Республіки (УНР) із Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР) ще більшою мірою увиразнив прагнення українського народу до соборності. Скликаний Директорією Трудовий конгрес забезпечив широку представницьку основу української влади. У Паризькій мирній конференції, де вирішували долю учасників Першої світової війни, взяла участь українська делегація.

Увесь цей період УНР провадила виснажливі бої за незалежність і територіальну цілісність країни. Разом з Галицькою армією армія УНР демонструвала героїзм і не капітулювала навіть тоді, коли вже, здається, не було жодних шансів на перемогу та коли під українським прапором залишалися кілька невеликих повітів. Контр наступу березня 1919 р., Офензива на Київ — Одесу, Перший зимовий похід засвідчили волю українців до боротьби. Укладання Варшавської угоди заклало фундамент тривалого українсько-польського альянсу та надало примарний шанс на перемогу навесні 1920 року. Проте навіть кинуті союзником напризволяще українські вояки не полишали спроб закріпитися на рідних землях. Масовий повстанський рух тривав до листопада 1921 року.

Незважаючи на фактично безнадійні обставини, керівництво УНР намагалося утверджувати державність в усіх сферах суспільного життя. І хоч, як наголошують учені, державність не зуміла себе захистити під час революції, це ще не є причиною для тверджень про повну поразку Української революції, оскільки вона мала позитивний вплив на процеси національної консолідації, на зростання національної самосвідомості й самоідентифікації (Баран, та ін., 2007, с. 428).

У цих глибинних духовних процесах вагому роль відіграли інформаційна та пропагандистська діяльність урядових структур УНР, зокрема Міністерства Пошт і Телеграфів. Чиновництво мало чітке розуміння того, що згадані царини є тими підвалинами, які можуть уможливити реалізацію ідеї державної єдності на рівні повсякдення. Провадження такої роботи мало стратегічне значення для молоді Української Держави. Тож подаємо визначення засадничих понять.

Інформаційна діяльність — це сукупність дій, спрямованих на задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави ("Інформаційна діяльність", 2021). Пропагандистську діяльність трактують як форму комунікації, спрямовану на поширення в суспільстві світогляду, теорії, твердження, фактів, аргументів, чуток та інших відомостей для впливу на суспільну думку на користь певної спільної справи чи громадської позиції ("Пропаганда", 2022).

Потрібно зазначити, що обидва види діяльності є напрочуд широкими, різноаспектними, всеосяжними, мають чітко спрямовану суспільну орієнтованість. Стосовно ж пропаганди, то М. Скуленко (1987) переконаний у тім, що вона ще й стимулює соціальну активність, указуючи конкретні напрями і завдання діяльності, підказуючи шляхи розв'язання проблем, які стоять перед суспільством. Певне, зазначає він, немає іншого інструменту впливу на суспільну свідомість, який можна було б порівняти з пропагандою (с. 27). Крім того, дослідник наголошує на універсальності використання пропагандою засобів і важелів впливу — в її арсеналі і плакат, і фотовиставка, і індивідуальна бесіда, і технічні засоби масової інформації (с. 10).

Здійснення саме універсального впливу на спільноту покладено на такий важливий урядовий підрозділ, як Міністерство Пошт і Телеграфів, про очільників якого йшлося вище. І тут напрочуд доцільним став радіотелеграф. Той факт, що після повідомлення про звільнення території України від більшовиків пропонували встановити поштово-телеграфний зв'язок, переконливо доводить, яку величезну роль відводили керманічі масовому інформуванню. Питання передачі інформації на відстань у межах країни, а також на закордонні терени набувало тоді першорядної ваги. Саме про це йде мова в листі Міністерства Пошт і Телеграфів до Пана Губерніального Комісара Поділля від 01.06.1920 р. з проханням в екстреному порядку шукати телеграфне майно, яке могло залишитися від більшовиків:

Як відомо з певних джерел, в районі Жмеринки і в самій Жмеринці переховується, в приватних руках багато Державного телеграфно-телефонного і радіотелеграфного майна, розграбованого при військових подіях. Прошу не відмовити в розпорядженні, аби там було проізоведено труси по крамницям і помешканням і якщо буде знайдено вище згадане майно, то повернути його п.т. [поштово-телеграфному. — Авт.] відомству, де зараз в ньому

великий брак. Директор Технічного Департаменту Бутенко. Начальник Телеграфного Відділу Дашкевич (підписи). (*Лист Міністерства Пошт і Телеграфів до Пана Губерніяльного, 1920, с. 7*) Стилістику збережено.

Як бачимо, згадане міністерство володіло інформацією щодо наявності серед населення пограбованої техніки, що свідчить про неабияку зацікавленість питанням. Звернення ж чиновництва за допомогою до керівників на місцях пояснювали ще й необхідністю налагодити співпрацю центру та регіонів у вельми важливій справі.

Безумовно, питання щодо налагодження радіотелеграфного зв'язку мали вирішити в найстисліші терміни, що зумовлювалося гіпердинамічним перебігом вагомих подій та необхідністю оперативного реагування на них. Йдеться насамперед про забезпечення військових і дипломатичних потреб Української Народної Республіки, а саме обслуговування з'єднання та спілкування всіх дієвих частин армії. Тож продиктовано нагальний лист Міністерства Пошт і Телеграфів до Пана Військового Міністра УНР (1920), у якому наголошено на жалюгідному становищі телеграфного майна та поганому матеріальному забезпеченні працівників з ремонту ліній:

Після відвороту більшовиків всі телеграфні лінії знаходяться в стані руйнації і для поладження їх технічному персоналу п.т. відомства приходиться, майже, весь час не дивлячись на страшні морози і всяку непогоду, працювати на лінії (в полі), по найшвидшому поладженню телеграфної магістралі. В мирний час всяке ремонтування ліній провадилось лише в літній період часу, а зимою техніки працювали випадково при попсованнях ліній.

Обороною Республіки в сучасний мент вимагає від них лише одно: швидкого поладження дротів для потреб армії У.Н.Р. і цілком зрозуміло Республіка мусить забезпечити їх всім необхідним в змінний час (коли вони працюють на армію), аби запобігти і уникнути тих неприємностей (як хвороби, відморожування рук і ніг), які мають місце зараз. Вимагати від технічного персоналу заготовлення одяжі на свої власні гроші неможливо, позаяк вони одержують мали кошти, котрі при сучасній дорожнечі вистачає лише для їх годування. Маючи на увазі, що вони як і козак на фронті майже весь час працюють во всяку погоду в полі і що своєю працею в сучасний мент як і козак допомагає армії в обороні Республіки.

Тепло одягнений техник як і козак на фронті принесе занадто більше користі і ми зможемо від нього вимагати і збільшення

продуктивності праці його. Всього просить 75 комплектів одягу і взуття.

Міністерство Пошт і Телеграфів має на увазі лише одно, що з задоволенням технічного персоналу одягом і взуттям буде уникнута можливість під час морозів і непогоди припинення робіт на лініях майже роздягнутими і босими техніками. Директор Департаменту Міністерства Пошт і Телеграфів Бутенко (підпис). (*Лист Міністерства Пошт і Телеграфів до Пана Військового, 1920, с. 36*) Стилiстичу збережено.

Турбота про технічний персонал із забезпечення функціонування радіотелеграфу дає змогу зайвий раз переконатися в тім, як глибоко переймалися урядовці УНР облаштуванням комунікаційних систем, якого великого значення надавали питанню донесення суспільно значущої інформації до спільноти. Порівняння тепло одягненого техника з козаком на фронті не може не викликати захоплення та засвідчує те, що і армія, і цивільні, і чиновництво були єдиним фронтом у питанні утвердження державності України.

Після звільнення України від більшовиків питання щодо налагодження радіотелеграфного зв'язку з різними місцевостями держави та з іншими країнами постало, як бачимо, особливо гостро. Безсумнівно, що без запуску системи інформування діяльність УНР навряд чи була б суспільно значущою та корисною. В уряді виходило чимало офіційних документів, а саме доповідей міністрів, директорів департаментів Міністерства Пошт і Телеграфів, Міністерства Преси та Пропаганди, Міністерства Закордонних Справ та інших, які спільно шукали шляхів розв'язання означеної проблеми.

З огляду на це привертає увагу доклад виконувача обов'язків начальника телеграфного відділу Міністерства Пошт і Телеграфів Г. Дашкевича «Про налагодження телеграфного та телефонного зв'язку» від 05.05.1920 р. (1920):

З прибуттям Уряду до Вінниці, — як що технічне обладнання Вінницької установи не зістанеться розруйнованим евакуацією, чи реквізицією апаратів і приладів, — можливо буде зараз же відкрити потрібні головні телеграфні зв'язки:

- 1) з Київом (через Козятин, Фастів);
- 2) з Уманью, Єлизаветградом (через Козятин);
- 3) з Вапняркою, Бірзулою і далі до Одеси (через Жмеринку);
- 4) з Могилівом (через Жмеринку — Рахни, або Жмеринку — Бар);
- 5) з Проскурівом і далі для зв'язку з польським урядом.

Через вказані вузлові пункти можна дістати зв'язку й з прибічними пунктами, помірі потреби. (*Доклад виконувача обов'язків, 1920, с. 1*) Стилiстику збережено.

Далі в документі, як і у згаданому листі Міністерства Пошт і Телеграфів до Пана Губерніального Комісара Поділля від 01.06.1920 р., йдеться про необхідність перевірити, в якому стані перебуває все наявне телеграфне майно, без якого неможливо встановити з'єднання центру й околиць, а також уряду УНР з урядами інших країн світу:

<...> необхідною умовою для облаштування зв'язку є наявність на місцях телеграфних апаратів, а найголовніше, електричної енергії для приведення їх в дію. Останнє питання було дуже болюче вже перед денікінсько-большовицькою навалою. В установах електричні батареї були надзвичайно ослаблені, завдяки браку цинкових полюсів Управління Подільської округи. Накупивши старого цинку, улаштувало в своїй майстерні в Кам'янці виріб цинкових полюсів, яких вже було вироблено більш 500. Але не встигли їх розіслати по установах, як Кам'янець був зайнятий польським військом, яке забрало й вивезло всю майстерню з цинком, а також і все майно зі склепів округи. Тепер ні округа, ні Міністерство не має буквально ніяких матеріалів. Між тим без таких при відсутності запасів на місцях і загальній зруйнованості технічної частини установ, буде надзвичайно важко дати потрібних зв'язків. (*Лист Міністерства Пошт і Телеграфів до Пана Губерніального, 1920, с. 2*) Стилiстику збережено.

Фактично у безвихідних умовах працівники уряду УНР здійснювали відчайдушні спроби зорганізувати такий необхідний тоді радіотелеграфний зв'язок, навіть удаючись до неможливого кроку за обставин воєнного часу, а саме налагодження промислового виробництва деталей для телеграфного майна. Проте в уряді було чітке бачення вирішення низки технічних питань, про що свідчать запропоновані в докладі Г. Дашкевича шляхи подолання руйнації необхідного технічного устаткування. За словами виконувача обов'язків телеграфного відділу, необхідно якнайшвидше придбати хоча б мінімальну кількість потрібних матеріалів:

Гадаю, що дістати їх можна такими шляхами:

1) переговорами з польським урядом, аби повернули нам хоч частину матеріалів, за реквізованих польським військом, яке згідно

докладу Подільського наокра, за реквізувало тільки в Кам'янці 125 апаратів Морзе і багато інших приладів; 2) придбанням у Варшаві, при спомозі польського уряду необхідних батарейних приладів, які всі раніше до німецької окупації, вироблялись на Варшавських фабриках; 3) придбанням у місцевих торговців по вільним цінам потрібних нам матеріалів, де тільки можливо їх дістати.

В.о. начальника телеграфного відділу Г. Дашкевич (підпис). (*Доклад виконувача обов'язків, 1920, с. 3*)

Звернення за допомогою до уряду Польщі вкотре дає змогу переконатися в тім, що в УНР покладали великі сподівання на новий вид зв'язку. Схематично ситуацію з його облаштування можна зобразити так (рис. 1):

Рис. 1. Способи облаштування радіотелеграфного зв'язку

Шляхи оперативного й ефективного налагодження роботи радіотелеграфного зв'язку були детально розроблені й в іншому напрочуд важливому документі — Докладі Директора Технічного Департаменту Міністерства Пошт і Телеграфів Івана Бутенка. Виступ чиновника мав промовисту назву — «Радіотелеграф на Україні. План організації радіотелеграфного зв'язку для Державних Потреб в залежності від поступового звільнення території та програм відбудови на терені України Державної радіотелеграфної сітки» (*Доклад Директора Технічного Департаменту, 1920*).

Урядовець констатує той факт, що в Україні не використовують усі можливості радіотелеграфу. Він убачає причину в тім, що зацікавлені кола не ознайомлені із його потенційними можливостями, а також у відсутності фахового персоналу та необхідних матеріалів. Отже, чітко помітний професійний підхід до розв'язання проблеми налагодження комунікацій. Не менш вагомим було усвідомлення необхідності формування радіотелеграфної сітки, що мало для держави таке велике значення, яке не порівнювалося, за словами пана Бутенка, з простим комерційним розрахунком.

Тож не дарма в Докладі наголошено, що «з виключно господарської точки погляду радіотелеграф виправдовує своє існування лише в разі організації досить певної сітки станцій та при умові інтенсивного використання всіх можливостей, які забезпечують властивості цього засобу зв'язку» (*Доклад Директора Технічного Департаменту, 1920*). Задля досягнення мети Іван Бутенко взяв на себе місію докладно ознайомити урядовців з перевагами нового виду зв'язку. Він, зокрема, зазначив:

Залишаючи цілком необговореними випадки користування радіотелеграфом в війську і торкаючись лише організації радіотелеграфу загальнодержавного значіння слід виходити з таких властивостей радіотелеграфного зв'язку.

1. Передача відомостей можлива через великі терени в якому завгодно напрямкові, незалежно від того, чи на цих шляхах маються інші станції чи ні. Тільки станції новіших типів мають апаратуру значно простішу і більш контактну.
2. Одержання відомостей, навіть великих дистанцій, провадиться при допомозі компактних і взагалі нескладних приладів. (Перешкоджає гроза і робота сторонніх станцій — майже завдяки не послідовній організації праці своїх же передаючих радіостанцій всіх відомств).
3. Радіо телефон не значно ускладнює апаратуру станцій новіших типів. Розмова може перехоплюватися всіма радіостанціями, до яких доходить проміння. Техніка в сучасному стані дозволяє певний регулярний зв'язок лише на середній дистанції.
4. Радіотелеграфні станції вимагають не тільки технічно підготовленого персоналу, але можуть обслуговуватися особами, які вміють передавати знаки по абетці Морзе. А це вміння набувається довгою практикою. Для обслуговування радіотелеграфу досить лише одної технічно підготовленої персоналії.
5. Апаратура всіх радіостанцій складається з великої кількості різноманітних приладів. Тому для забезпечення чинності без перерв, радіотелеграфна сітка мусить бути забезпечена спеціальним та значним складом запасних частин. (*Доклад Директора Технічного Департаменту, 1920, с. 5–7*) Стилiстику збережено.

Комплексний підхід до вирішення означеного питання свідчить про високий професійний рівень усіх дотичних осіб, вражає їхня обізнаність у тонкощах радіотелеграфної справи, що ста-

ла для представників влади та пересічних громадян потужним технологічним викликом. Інновації подібного штибу призвели до трансформацій тодішньої комунікаційної системи, яка стала дещо відкритою, прозорішою, доступнішою. Це, безперечно, не могло не позначитися на якості державної інформаційної політики.

Директор Технічного Департаменту Міністерства Пошт і Телеграфів України не дарма подав у своїй доповіді таку вичерпну характеристику особливостей радіотелеграфу, адже в уряді розуміли, що тільки чітка й послідовна організація забезпечить усебічне його використання в державних потребах. Постійно наголошувалося на тім, що План використання радіотелеграфу як радіозв'язку Міністерство має здійснити відповідно до проєктів, вироблених ще 1918 р. У документі зазначено:

<...> свою роботу в цьому напрямкові Технічний Департамент міністерства Пошт і Телеграфів гадав би поділити на декілька етапів в залежності від таких двох періодів:

Використання радіотелеграфу під час повернення території.

Організація радіотелеграфу після визволення України.

З огляду на те, що зараз Міністерство не має в своєму розпорядженні ані радіотелефонного майна ані персоналу для змонтування та обслуговування приладів, кардинальною умовою можливості користування всіма перевагами радіотелеграфного зв'язку з'являється своєчасне забезпечення майном та персоналом.

Під час поступового повернення територій з перших же кроків виникла потреба, аби Уряд був забезпечений незалежним зв'язком з головним Європейським центром та по можливості теж з повстанськими групами в запіллю ворога.

Для виконання цих завдань потрібно буде мати в розпорядженні Уряду одну передаючу-приймну радіостанцію, по можливості заосмотрену приладдями для радіотелеграфного зв'язку з радіусом акцій не менше 2.500 кілометрів та бажано таку ж станцію з радіусом акції коло 1.500 кілометрів.

Матеріальна частина цих станцій мусить бути заготовлена ще до вступу на свою територію, аби була можливість здійснювати зв'язок негайно після вибору першого осідку Уряду. Бажано було б звичайно мати в своєму розпорядженню більшу кількість комплекту станцій, що дозволило б не здемонтовувати радіостанцій по просовуванню Уряду, а залишити їх, коли вони влаштовані в відповідних осередках для експлуатації в складі радіосітки майбут-

нього. (Доклад Директора Технічного Департаменту, 1920, с. 7–9).
Стилістику збережено.

Уміння передбачити ситуацію, обізнаність з поточною політичною обстановкою та визначення ролі у ній радіотелеграфу, чітке розуміння технічних потреб, розрізнення першорядних і другорядних питань облаштування радіотелеграфного зв'язку — ці та інші чинники створювали сприятливе тло для налагодження повноцінної комунікації як усередині країни, так і поза її межами. Надзвичайно велике значення мало те, що в урядовців був чіткий план дій щодо облаштування радіотелеграфної сітки як одного з найбільш потужних, дієвих засобів інформування і пропаганди населення. У цьому переконуємося з наступного фрагмента згадуваної доповіді Директора Технічного Департаменту Міністерства Пошт і Телеграфів Івана Бутенка:

<...> по мірі звільнення нових теренів території, Технічний Департамент гадає необхідним влаштувати в більш-менш важливих осередках станції хоча б I черги Загального плану відбудови радіотелеграфної сітки як станцій прийомно-передаючих, так і станцій прийомних для організації відразу же в належнім обсязі інформаційної служби, на яку раніш Урядом зверталось за мало уваги. Між тим питання своєчасної і по можливості повної інформації населенню грає немалу роль в політичному житті України та може впливати на напрямок розвитку подій на значних теренах.

Після звільнення всієї території має негайно відбудовуватися радіосітка теж на нових теренах. Отже мусять бути заготовлені матеріали та підготовлений персонал для цієї половини сітки, себто по розщоту хоча би на станції I черги Лівобережної України. При цьому можуть бути використані прийомно-передаточні станції, які при пересовуванні Уряду мали забезпечити зв'язок з закордоном. Одночасно в редакції Уряду має бути збудована дужа станція новішої системи для забезпечення зв'язку Уряду зо ВСІМА політичними осередками Європи.

Слід одразу же вжити заходів, аби справу було організовано так щоби не було взаємного перешкодування та перебивання. На мою думку цього можна уникнути при умові надання права на самостійне утримання радіостанцій виключно для військових цілей себто лише Міністерствам Військовому та Морському. Потреби всіх інших відомств обслуговує Міністерство Пошт і Телеграфів.

Військові та військово-морські станції вживають більш короткі хвили з затухаючими коливаннями, а загально Державні радіостанції і Міністерство Пошт і Телеграфів вживають біль довгі хвили з незатухаючими коливаннями. (*Доклад Директора Техничного Департаменту*, 1920, с. 9–11) Стилiстику збережено.

Намагання охопити якісним зв'язком усі царини життя, турбота про його безперебійне функціонування, ініціатива надати право на утримання радіостанцій тільки Військовому та Морському Міністерствам, розподіл радіохвиль відповідно до потреб урядових інституцій мали на меті одне — вжити усіх можливих і почасти неможливих заходів задля донесення інформації про УНР на вітчизняних і закордонних теренах. Власне те, що Загальним планом відбудови радіотелеграфної сітки передбачено облаштування у важливих осередках приймально-передавальних і передавальних радіостанцій, а слідом за цим і створення інформаційної служби, є яскравим свідченням усвідомлення урядом УНР усієї вагомості процесу надання громадянам достовірних, правдивих і вичерпних відомостей. Така цілеспрямована й систематична професійна робота в царині зв'язку не може не викликати щирого захоплення, хоча б з огляду на тяжке становище, в якому опинилася Україна після Першої світової війни.

Крім того, не можна не звернути увагу на той факт, з якою блискавичною швидкістю в практиці повсякдення вирішували питання безпосереднього встановлення і облаштування радіотелеграфного зв'язку. Неодноразово згадуваний Іван Бутенко 30 липня 1920 року написав лист до Ставки Пана Головного Отамана, в якому повідомляє про передачу в розпорядження Отамана для армії апарата радіо за ч. 6035 з належними до нього частинами і приборами. При цьому Директор Департаменту просить повідомити Отамана про одержання радіомайна (*Доклад Директора Техничного Департаменту*, 1920, с. 1).

На жаль, не вдалося знайти відповіді Ставки Міністерству Пошт і Телеграфів, але з наступного документа слідує, що радіостанція таки фізично існує. Це службова записка І. Бутенка до Міністерства Закордонних Справ від 12 жовтня 1920 р.: «Міністерство Пошт і Телеграфів повідомляє, що свою радіостанцію надіслало для потреб Штабу Пана Головного Отамана, чи встановлена вона там, міністерству, не відомо, але відомо, що в розпорядженню Штабу Дієвої Армії радіо-станція мається і функціонує. Директор Техничного

Департаменту Бутенко. Діловод Бондаренко (підписи)» (*Доклад Директора Техничного Департаменту, 1920*). Стилiстику збережено.

Звернімо також увагу й на те, як державницька позиція урядовців впливала на вирішення суто меркантильних питань, пов'язаних з витратами на придбання радіомайна. Високі устремління політичних діячів УНР у царині радіотелеграфного зв'язку були непохитними, і ніщо не могло стати їм на заваді: ані повоєнна розруха, ані пограбовані більшовиками міста й села, ані практично повна відсутність радіотехніки. Про це йдеться в такому фрагменті Доповіді міністра:

Розуміючи, що Україні немає ніяких джерел для поповнення цього матеріалу, не кажучи вже про будову нових удосконалених по останньому слову техніки станцій, і нема таких джерел і в державах сусідніх, Міністерство Пошт і Телеграфів запропонувало звернутися за постачанням радіомайна «до країн з більш розвинутою промисловістю — до Німеччини, сполучених Штатів, Англії можливо теж Франції...» (*Доклад Директора Техничного Департаменту, 1920*). Стилiстику документа збережено.

Напрочуд професійний підхід до справи потребує зосередитися урядовцям УНР на питанні кадрового забезпечення радіотелеграфних станцій, адже від уміння поводитися з технікою залежала довговічність та ефективність її роботи. Про це Директор Техничного Департаменту Міністерства Пошт і Телеграфів Іван Бутенко зазначив так:

Гадалося би доцільним поки що ще не втрачено часу і поки дозволяють обставини збирати потрібні відомості як листовно так і шляхом командировки за кордон спеціалістів маючи на увазі що не ціни того чи іншого майна мусять грати вирішальну роль, але досконалість виконання і особливо властивості тієї чи іншої системи. Коли відбудова починається із самого фундаменту варто та доцільно звернути особливу увагу на вибір системи, яка вже полягатиме в основах дальшого розвитку.

Що торкається забезпечення радіосітки фаховим персоналом то і ця справа спотикається на великі утруднення. Невелика кількість доброго персоналу що обслуговувала до революції Російську радіосітку на сучасному терені України майже цілком кинула радіослужбу яка не забезпечувала існування відповідно

технічним знанням та здібностям. Решту фахового персоналу більшовики при відході вивозять систематично.

Підготовка персоналу без приладів і навчання без показу цілком неможливі. Крім того, навчання одно на протязі декількох місяців ще не може виробити фахівців які могли би вести відповідну службу при досить складних приладдях без шкоди для приладів та з гарантією користі для справ Держави. (*Доклад Директора Техничного Департаменту, 1920, с. 4–5*) Стилiстику документа збережено.

Розуміючи, наскільки гостро постало питання забезпечення радіостанцій грамотними фахівцями, Міністерство Пошт і Телеграфів ініціювало навіть створення спеціальної радіошколи задля підготовки насамперед технічних працівників. Подібна ініціатива свідчить про те, що в Українській Народній Республіці питанню налагодження радіотелеграфного зв'язку відводилася першорядна роль. Але потрібно віддати належне урядовцям — вони не мали жодних ілюзій стосовно того, що відкриття радіошколи повною мірою розв'яже проблеми ефективного та, головне, безперебійного функціонування радіотелеграфу. У Доповіді наголошено на тім, що «навіть в разі колиби обставини дозволили організувати зараз же радіо школу оснащену необхідним приладдям з відділом для підготовки радіомеханіків та радіотелеграфістів то і тоді перший випуск переведений місяців через 4–6 не дає гарантій що радіо буде працювати без перерв» (*Доклад Директора Техничного Департаменту, 1920, с. 5*). Стилiстику документа збережено.

Висновки

В умовах надто бурхливого 1920 року, як і в цілому періоді проголошення та утвердження Української Народної Республіки (УНР) 1917–1921 років, радіотелеграфний зв'язок став тим підмурівком, без якого була б надто утрудненою та й узагалі навряд чи можливою організація суспільної життєдіяльності країни. Радіотелеграф з перших днів зародження зарекомендував себе як один з найбільш дієвих і потужних засобів інформаційної та пропагандистської діяльності уряду, завдяки якому політики могли досягати своїх високих цілей. Означені види діяльності стали тим наріжним каменем, завдяки якому забезпечувалася незалежність і суверенність держави на всіх рівнях.

Відчайдушні пошуки уряду шляхів установаження комунікацій усередині країни та ззовні мають неоціненне значення для

історії України, адже вони засвідчують глибоке прагнення достойників УНР будувати міцну й потужну державу. Вагомою особливістю їхньої діяльності було те, що вони, як правило, не зволікали з розв'язанням численних проблем, не замовчували їх, а старалися використовувати будь-яку, бодай і найменшу можливість, щоб прислужитися становленню держави.

Неоціненну роль у процесах відіграло створене в уряді Міністерство Пошт і Телеграфів, уся діяльність якого була спрямована на грамотно налагоджену інформаційну та пропагандистську роботу. Започаткування діяльності цієї виконавської структури означало вагомий крок на шляху до створення системи ефективного спілкування уряду зі своїми громадянами, а також із закордонними урядами та спільнотами. Керманічі УНР як істинні державотворці надавали першорядного значення встановленню комунікаційних зв'язків між різними суб'єктами міжнародного права, що, безумовно, відкривало Україні шлях до європейської спільноти та її демократичних надбань.

Період 1920 року є непересічним щодо налагодження радіотелеграфного та радіотелефонного зв'язку для потреб Української Народної Республіки. Питання передачі інформації на відстань у межах країни, а також на закордонні терени набуло першорядної ваги, оскільки в подібний спосіб відомості потрапляли до споживачів значно раніше та швидше, ніж відомості, передані за допомогою друкованого слова. Належним чином зорганізована сітка радіотелеграфу та радіозв'язку мала для держави стратегічне значення.

СПИСОК БІБЛЮГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Баран, В., Бойко, О., Верстюк, В., Віднянський, С., Греченко, В., Гриневич, В., Смолій, В., Левенець, Ю., Шаповал, Ю., & Литвин, В. (Ред.). (2007). *Україна: політична історія. XX — початок XXI століття*. Парламентське видавництво.
- Гирич, І. (1996). Між російським і українським берегами: В. І. Вернадський і національне питання (в світлі щоденника 1917–1921 рр.). В *Mapra Mundi* (с. 735–756). Видавництво М. П. Коць.
- Губерський, Л. В., Вергун, В. А., Головченко, В. І., Гондюл, В. П., Грищенко, К. І., Задорожній, О. В., Кремень, В. Г., Крижанівський, В. П., Курас, І. Ф., Литвин, В. М., Макаренко, Є. А., Манжоло, В. А., Матвієнко, В. М., Онищенко, О. С., Смолій, В. А., Табачник, Д. В., Філіпенко, А. С., & Шемшученко, Ю. С. (Ред.). (2004). *Українська дипломатична енциклопедія* (Т. 1). Знання України.
- Доклад виконувача обов'язків начальника телеграфного відділу Міністерства Пошт і Телеграфів Г. Дашкевича «Про налагодження телеграфного та телефонного зв'язку» від 05.05.1920 р.* (1920). (Фонд 554, опис 1, справа 174), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.

- Доклад Директора Техничного Департаменту Міністерства Пошт і Телеграфів Івана Бутенка. Виступ чиновника мав промовисту назву — «Радіотелеграф на Україні. План організації радіотелеграфного зв'язку для Державних Потреб в залежності від поступового звільнення території та програм відбудови на терені України Державної радіотелеграфної сітки».* (1920). (Фонд 554, опис 1, справа 173, 174), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.
- Інформаційна діяльність. (2021, 8 жовтня). В *Вікіпедія*. <https://cutt.ly/uOIkopD>
- Лист Міністерства Закордонних Справ до Міністерства Пошт і Телеграфів від 02.06.1920 р. про звільнення України від більшовицької влади.* (1920). (Фонд 554, опис 1, справа 175), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.
- Лист Міністерства Пошт і Телеграфів до Пана Військового Міністра У.Н.Р.* (1920). (Фонд 554, опис 1, справа 174), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.
- Лист Міністерства Пошт і Телеграфів до Пана Губерніяльного Комісара Поділля від 01.06.1920 р.* (1920). (Фонд 554, опис 1, справа 175), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.
- Любовець, О. М. (2006). *Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби (1917–1920 рр.)* [Дисертація доктора історичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса Національної академії наук України].
- Нагорняк, М. (2019). Радіотелеграф УНР (1917–1921 рр.): зародження, основні характеристики, стильові особливості. *Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика*, 45, 142–149. <http://dx.doi.org/10.30970/vjo.2019.45.9995>
- Нагорняк, М. (2022). Інформаційна та пропагандистська діяльність Української Народної Республіки (УНР) 1920–1921 років. *Український інформаційний простір*, 1(9), 70–87. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(9\).2022.257088](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(9).2022.257088)
- Пиріг, Р. Я. (2018). Українська революція 1917–1921 років: сучасний історіографічний образ та дослідницький потенціал (стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 22 листопада 2017 року). *Вісник Національної академії наук України*, 1, 45–54. http://www.visnyk-nanu.org.ua/sites/default/files/files/Visn.2018/1/Visn_1-2018%2B8_Pyrig.pdf
- Пропаганда. (2022, 11 квітня). В *Вікіпедія*. <https://bit.ly/3mUww1c>
- Скуленко, М. (1987). *Журналістика и пропаганда*. Вища школа.
- Солдатенко, В. Ф. (2011). *Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні епізоди, ключові постаті*. Парламентське видавництво.

REFERENCES

- Baran, V., Boiko, O., Verstiuk, V., Vidnianskyi, S., Hrechenko, V., Hrynevych, V., Smolii, V., Levenets, Yu., Shapoval, Yu., & Lytvyn, V. (Eds.). (2007). *Ukraina: Politychna istoriia. XX — pochatok XXI stolittia* [Ukraine: Political history. XX — the beginning of the XXI century]. Parliamentary edition [in Ukrainian].
- Doklad Dyrektora Tekhnychnoho Departamentu Ministerstva Posht i Telehraviv Ivana Butenka. Vystup chynovnyka mav promovystu nazvu — "Radiotelegraf na Ukraini. Plian orhanizatsii radiotelegrafnoho zviazku dlia Derzhavnykh Potreb v zalezhnosti vid postupovoho zvilnennia terytorii ta prohram vidbudovy na tereni Ukrainy Derzhavnoi radiotelegrafnoi sitky"* [A report by Ivan Butenko, Director of the Technical Department of the Ministry of Posts and Telegraphs. The official's speech was titled "Radiotelegraph in Ukraine. The plan of organization of radio-

- telegraph communication for state needs depending on the gradual liberation of the territory and programs of reconstruction of the State radio-telegraph network in Ukraine"]. (1920). (Fund 554, Inventory 1, File 173, 174), Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
- Doklad vykonuvacha oboviazkiv nachalnyka telehrafnoho viddilu Ministerstva Posht i Telehrafiv H. Dashkevycha "Pro nalahodzhennia telehrafnoho ta telefonnoho zviatzku" vid 05.05.1920 r.* [Report by the acting head of the telegraph department of the Ministry of Posts and Telegraphs, H. Dashkevych, "On the establishment of telegraph and telephone communication" of 05.05.1920]. (1920). (Fund 554, Inventory 1, File 174), Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
- Huberskyi, L. V., Verhun, V. A., Holovchenko, V. I., Hondiul, V. P., Hryshchenko, K. I., Zadorozhnyi, O. V., Kremen, V. H., Kryzhanivskiy, V. P., Kuras, I. F., Lytvyn, V. M., Makarenko, Ye. A., Manzhola, V. A., Matviienko, V. M., Onyshchenko, O. S., Smolii, V. A., Tabachnyk, D. V., Filipenko, A. S., & Shemshuchenko, Yu. S. (Eds.). (2004). *Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia* [Ukrainian diplomatic encyclopedia] (Vol. 1). Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
- Hyrch, I. (1996). Mizh rosiiskym i ukrainskym berehamy: V. I. Vernadskiy i natsionalne pytannia (v svitli shchodennyka 1917–1921 rr.) [Between the Russian and Ukrainian shores: V. I. Vernadskiy and the national question (in the light of the diary of 1917–1921)]. In *Mappa Mundi* (pp. 735–756). M. P. Kots Publishing House [in Ukrainian].
- Informatsiina diialnist [Information activities]. (2021, October 8). In *Wikipedia*. <https://cutt.ly/uOlkopD> [in Ukrainian].
- Liubovets, O. M. (2006). *Ideino-politychni protsesy v ukrainskykh partiiah u konteksti alternatyv revoliutsiinoi doby (1917–1920 rr.)* [Ideological and political processes in Ukrainian parties in the context of alternatives of the revolutionary era (1917–1920)] [Doctoral Dissertation, Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine].
- Lyst Ministerstva Posht i Telehrafiv do Pana Huberniialnoho Komisara Podillia vid 01.06.1920 r.* [Letter from the Ministry of Posts and Telegraphs to the Governor of Podillia, dated June 1, 1920]. (1920). (Fund 554, Inventory 1, File 175), Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
- Lyst Ministerstva Posht i Telehrafiv do Pana Viiskovoho Ministra U.N.R.* [Letter from the Ministry of Posts and Telegraphs to Mr. Military Minister of the U.N.R.]. (1920). (Fund 554, Inventory 1, File 174), Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
- Lyst Ministerstva Zakordonnykh Sprav do Ministerstva Posht i Telehrafiv vid 02.06.1920 r. pro zvilnennia Ukrainy vid bilshovytskoi vlady* [Letter of the Ministry of Foreign Affairs to the Ministry of Posts and Telegraphs Dated 02.06.1920 on the Liberation of Ukraine from Bolshevik Rule]. (1920). (Fund 554, Inventory 1, File 175), Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
- Nahorniak, M. (2019). Radiotelegraf UNR (1917–1921 rr.): zarodzhennia, osnovni kharakterystyky, stylovi osoblyvosti [Radiotelegraphic Content of UNR (1917–1921): Origin, main characteristics, style features]. *Visnyk of the Lviv University. Series Journalism*, 45, 142–149. <http://dx.doi.org/10.30970/vjo.2019.45.9995> [in Ukrainian].
- Nahorniak, M. (2022). Informatsiina ta propahandystska diialnist Ukrainkoi Narodnoi Respubliky (UNR) 1920–1921 rokiv [Information and propaganda activity of the Ukrainian People's Republic (UPR) in the period 1920–1921].

- Ukrainian Information Space*, 1(9), 70–87. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(9\).2022.257088](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(9).2022.257088) [in Ukrainian].
- Propahanda [Propaganda]. (2022, April 11). In *Wikipedia*. <https://bit.ly/3mUwwIc> [in Ukrainian].
- Pyrih, R. Ya. (2018). *Ukrainska revoliutsiia 1917–1921 rokiv: suchasnyi istoriohrafichniy obraz ta doslidnytskiy potentsial (stenochema naukovoï dopovidi na zasidanni Prezydii NAN Ukrainy 22 lystopada 2017 roku)* [Ukrainian Revolution of 1917–1921: Modern historiographical image and research potential (Transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, November 22, 2017)]. *News of Ukrainian Academy of Sciences*, 1, 45–54. http://www.visnyk-nanu.org.ua/sites/default/files/files/Visn.2018/1/Visn_1-2018%2B8_Pyrig.pdf [in Ukrainian].
- Skulenko, M. (1987). *Zhurnalistika i propaganda* [Journalism and Propaganda]. Vyscha shkola [in Russian].
- Soldatenko, V. F. (2011). *Revoliutsiina doba v Ukraini (1917–1920 roky): Lohika piznannia, istorychni epizody, kliuchovi postati* [Revolutionary period in Ukraine (1917–1920): Logic of knowledge historical episodes key personalities]. Parliamentary edition [in Ukrainian].